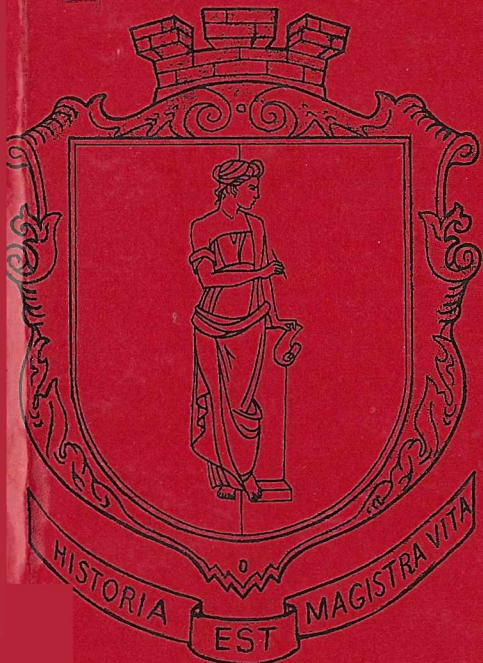

34(100)(082)

170

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВОНАВСТВА

Випуск 10

ЯШИН В.О.,
кандидат історичних наук,
старший викладач

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ Й ХЕРСОНЩИНИ В СЕРЕДИНІ ТА ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються демографічні аспекти формування єврейських громад двох південноукраїнських губерній – Катеринославської та Херсонської та виникнення пов'язаних з цим внутрішньо та зовнішньоетнічних соціально-культурних впливів.

Ключові слова: євреї, міграція, колонізація, заселення, громада, модернізація, реформізм.

В статье рассматриваются процессы заселения южноукраинских земель евреями, создания и формирования еврейских общин а также модернизации последних.

Ключевые слова: евреи, миграция, колонизация, поселение, общины, модернизация, реформизм.

The article examines the settling processes at the Ukrainian south lands by jews and foundation and formation the Jewish communities and beginning the modernization these ones.

Keywords: Jews, migration, colonization, settling, community, modernization, reforming.

Євреї мешкали в південноукраїнських землях здавна, але відчутне зростання їхньої чисельності почалося лише в останній чверті XVIII ст., після і внаслідок поділів Польщі. Потенційні ресурси нових південних міст: Катеринослава, Одеси, Херсона, Єлисаветграда тощо, та земель краю в цілому пропонували непогані економічні перспективи, відтак, приваблювали не тільки євреїв. Із самого початку свого перебування тут, єврейство існувало в поліетнічному оточуючому середовищі, одночасно також формуючи цю етнічну множинність.

Як правило, всюди, де поселялися євреї, створювалася єврейська громада (кагал), призначенням якої було забезпечення внутрішнього самоуправління. Кагальна організація єврейства

зберігалася в Росії до її ліквідації т.зв. «Положенням Положення про підпорядкування євреїв у містах і повітах загальному управлінню із скасуванням кагалів» 1844 року. Невід'ємною приналежністю громади, її ідентифікуючою, якісною ознакою була наявність інститутів громади, зокрема: релігійно-обрядових — синагога, молитовний будинок, поховальне братство (обов'язково окремих цвинтар); релігійно-освітніх — талмудтора, хедер; соціально-благодійницьких (інститути соціальної допомоги) — різного роду організацій внутрішньоетнічної соціальної допомоги, як богадільня, безкоштовні лікарні, їдальні тощо. Всі ці інститути утримувалися за рахунок коробкового збору, а громада в населеному пункті створювалася тільки одна. Найважливішими суспільними функціями громади, що здійснювалися за допомогою її інститутів, були:

а) *соціально-організуюча (закріплення і відтворення суспільних відносин)*. Громада протягом віків була єдиною, а іноді й єдиною можливою формою соціального буття єврейства. Крім того, у тодішній Росії громада була легітимізована, інституціоналізована і офіційно вважалася формою суспільної (станової) організації єврейства;

б) *компенсаторна і посередницько-представницька (трансляюча, комунікативна й інтегративна)*. За відсутності єврейської держави в міру можливості її функції перебирала на себе громада. Вона встановлювала і забезпечувала, однакове для всіх євреїв, право, внутрішній суд через суддів-даянів, збирала податки, встановлювала видатки, здійснювала соціальну політику, турбуючись про вдів, сиріт, хворих і немічних, обирала керівництво — лідерів громади, представляла єврея перед державою-метрополією (штадланут), вела через рабинів облік цивільного стану, фіксувала власну історію (пінкаси), нарешті, карала непокірних, накладала герем (букв. «заборону») на всі види стосунків, експлуатувала своїх бідних і збагачувала своїх же олігархів;

в) *етноідентифікаційна*. Ідентичність єврея могла існувати виключно в рамках громади. Джерелами єврейської ідентифікації виступали: традиційна освіта, синагога і спільна в ній молитва, дотримання суботи, система внутрішньогромадської соціальної допомоги, деякі обряди (напр., обрізання, поховальні правила, тощо). Обов'язковий для єврея «тягар 613 заповідей» також міг бути дотриманий виключно за умова існування в рамках громади.

Громади краю були традиційними (ортодоксальними). Це не влаштувало владу, яка обґрунтовано вбачала в цьому шкідливі пережитки давнини і всіляко намагалася відірвати євреїв від цих «забобонів». Тому довгий час зусилля влади були спрямовані, з одного боку, на асиміляцію і християнізацію єврейства, а з іншого — на максимальну його ізоляцію від християнського соціуму.

Основу єврейської громади Катеринославщини в другій половині XVIII століття сформували постачальники, торговці й підрядники, що обслуговували військо Г. Потьомкіна. Майже протягом усього XIX сторіччя єврейське населення Катеринославщини формувалося за рахунок вихідців із білоруських, польських і литовських губерній, міст і містечок Шклов, Слонім, Мінськ, Могильов, Білосток, Орша, Вільно, Заславль, Радомишль, Ковно, Бобруйськ, Речиця, Шепетівка, Слуцьк тощо. Цей напрям міграції був провідним і зберігався, як мінімум, до кінця 1880-х років [1]. Разом з тим, у напрямку східної частини губернії цей міграційний потік поступово зменшувався, перетинав Дніпро вже вузьким струмком і до Слов'яносербського й Маріупольського повітів майже безслідно зникав [2-10]. Навіть у 1914 році частка єврейського населення Слов'яносербського повіту не перевищувала 1,7 %, обіймаючи за кількістю місце після молдавського етносу (2,4 %) [11, паг. 2, с. 247]. Крім того, протягом 1860-1890-х років єврейські громади губернії поповнював невеликий міграційний потік з півночі та північного сходу України, з міст Полтава, Переяслав, Чернігів, Чорнобиль, Київ, Тараща, Заславль [1, арк.1-139; 96; 97; 98]. Чисельність єврейського населення поступово зменшувалася в напрямку із заходу на схід губернії, різко зростаючи лише в Ростові-на-Дону, де на початку досліджуваного періоду (1863 р.) складала трохи більше 2 тис. осіб, або 10 % населення міста [12, с. 39-40]. Однак, із міркувань обмеження розселення євреїв, з 1880 року цей регіон вже був закритий для них, а з 1887 виключений із складу губернії.

Протягом 1860-1870-х рр. прискореними темпами зростало єврейське населення торгово-портових Маріуполя (у 4,47 разу) та Ростова-на-Дону (у 3,23 разу) і типовими, звичайними — населення інших міст губернії, в середньому, у 1,5 – 1,9 разу. У 1880-1890-ті роки особливо швидкими темпами збільшувалося

єврейське населення промислових центрів: Катеринослава (у 6,15 разу), Олександрівська (5,9 разу) і, повільніше Маріуполя (у 2,85 разу). Наприкінці століття із, більше як, 100 тисяч юдеїв близько 64 тис. мешкало в містах [13, с.72-73]. Прошарок єврейства серед населення губернії в цілому збільшився з 3,16 % у 1881 р. до 4,8 % у 1897 р., а серед населення міст, відповідно з 15,3 % до 26,6 % [13, с. XIII-XVII, 150; 14, арк. 42-43зв., 83зв.-86; 101; 15, с. 497, 499].

За мізерним виключенням, зовсім не наймана праця на підприємствах важкої промисловості вабила юдеїв в ці міста. Серед міст межі осілости в Катеринославі був найнижчий відсоток євреїв серед промислових робітників, який у різні часи коливався від 2 % до 11,5 % [16, с. 51]. Євреї були зайняті, як правило, у сфері обслуговування важкої промисловості або на допоміжних роботах: прикажчики, муляри, різного роду обслуговуючий персонал і в мізерній кількості — на основному, фізично важкому виробництві [16, с.51]. Прошарок же найманих робітників у промисловості краю формували, в основному, етнічні росіяни, вихідці з Курської, Орловської, Калузької, Тульської, Смоленської, Могильовської, Оренбурзької а також з Харківської і Чернігівської губерній [13, с. XI].

У 1880-ті – на початку 1900-х рр. єврейство Катеринославщини створювало й обслуговувало значну частину соціальної та промислової інфраструктури міст. За 16 років, з 1881 до 1897 року, кількість єврейських ремісників збільшилася у 4 рази, а торговців у 2,6 разу, але у відсотковому співвідношенні це збільшення було значно меншим і становило для ремісників 1,6 разу (з 4,8 % до 8 %), а для торговців 1,2 разу (з 9 % до 11 %) [13, с. XIII-XVII, 150; 14, арк. 42-43зв., 83зв.-86; 16, с. 339].

Єврейські купці ввійшли до числа найбагатших жителів Катеринослава і губернії вже в першій половині століття і тоді ж обійняли провідні позиції, зокрема в торгівлі хлібом та в галузі переробки сільськогосподарської продукції. Разом з тим, для єврейству як Катеринославщини, так і регіону в цілому, була притаманна істотна економічна диференціація, при чому, як можна судити, більша, ніж серед представників інших етносів.

Єврейське населення Херсонської губернії перевищувало чисельність єврейства Катеринославщини як у абсолютних цифрах, так і в частці серед місцевого населення. Це було пов'язано

із суттєво більшою, як на середину XIX століття, економічною привабливістю регіону, особливо з огляду на комерційні можливості чорноморських портів Одеси, Херсона, Єлисаветграда та Миколаєва. У 1857 році чисельність євреїв у губернії становила близько 55 тис. осіб, до 1881р. збільшилася вчетверо (212 тис.), а до 1897 року ще у півтори рази, до 339 тис. осіб. У той же час, у відсотковому значенні, з 1881 до 1897 року питома вага єврейського населення в губернії майже не змінилась, навіть, дещо впала — з 12,7 % до 12,43 % [115, арк. 42,78-78зв., 83зв., 89; 215, с. 497,499]. Відносно великі єврейські громади існували у Єлисаветграді (до 40 % населення у 1880-ті рр.), Херсоні, Нових Дубосарах, Александрії, Ананьєві, Бобринці [17, v. 2, p. 130].

На відміну від Катеринославщини, де динаміка лінійно-односпрямована, картина по Херсонській губернії строкатіше. Упадає в око, що абсолютне й відносне збільшення кількості єврейського населення відбулося тільки в Очакові, Єлисаветграді й Ананьєві, а тільки абсолютне — в Одесі, Вознесенську та Ольвіополі, тобто в містах із швидким промисловим розвитком і великим потоком міграції. Абсолютне і відносне скорочення чисельності єврейства відбулося, відповідно, у містах, що залишилися локальними центрами сільськогосподарської торгівлі й переробки. Тож, послаблення інтересу єврейства до Херсона пояснюється падінням його економічної привабливості та можливою міграцією євреїв до економічно перспективнішої Одеси, та, вірогідно, Катеринослава та Єлисаветграда. Характерно, що у Вознесенську, Одесі та Ольвіополі, при загальному абсолютному збільшенні кількості євреїв, їхня відносна частка скоротилася. Вочевидь, існувала випереджаюча міграція до цих міст інших етносів — українців, росіян, молдован, які витісняли євреїв і становили їм серйозну конкуренцію у боротьбі за місце у всіх соціальних сферах.

У досліджуваному регіоні існували єврейські сільськогосподарські колонії. Перші шість із них, заснованих вихідцями з Вітебської, Чернігівської та Подільської губерній, з'явилися у 1807-1809 рр. у міжріччі Вісуні, Інгулу та Інгульця (в районі сучасних населених пунктів Баштанки та Каховки). Заснування колоній продовжувалося до другої половини XIX століття, переселенцями, в основному, з Білорусі та Литви. У середині 1850-х років у колоніях Херсонської та Катеринославської губерній

мешкало 24 тисяч селян-євреїв. Слід зазначити, що в інших губерніях межі осілости існувало ще 342 колонії і в 45 селищах євреї жили разом із християнами [18, с. 447-448]. Однак, ані за кількістю населення (165 осіб на колонію проти 730 на півдні), ані за своїм значенням, білоруські й литовські колонії не могли порівнятися з Херсонськими та Катеринославськими.

Попри розмови про нездатність, нібито, єврейства до сільськогосподарської праці, наприкінці ХІХ століття, коли на землях колоній господарювало друге (подекуди й третє) і підростало третє (подекуди й четверте) покоління колоністів, далися ознаки позитивні результати єврейської сільськогосподарської колонізації. Формувався і набував чітких рис соціальний тип єврея-колоніста: здебільшого, помірно релігійного юдея, тверезого, працьовитого трударя, економного господаря, що доволі міцно стояв на ногах. Колонії відрізнялися традиціоналізмом і відсутністю реформаційних течій. У єврейських колоніях, як правило, створювалися і діяли інститути громади: синагога чи молитовний будинок, талмуд-гора тощо. Цікаво також, що тільки у 17 катеринославських колоніях було всього дві будівлі для сільських начальників, але 12 молитовних будинків [18, с. 541; 19]. Власне, той факт, що колонії пережили всі перипетії перших десятиліть ХХ століття і успішно проіснували аж до колективізації, якнайкраще свідчить про їхню ефективність.

Найбільша єврейська громада регіону мешкала в Одесі. Головний адміністративний і провідний комерційний центр регіону, найбільший експортно-імпорتنний пункт півдня імперії, місто пропонувало безліч можливостей для всіх бажаючих і єврейство скористалося ними якнайповніше. Неабияке значення мав і особистісний фактор, адже від самого заснування на чолі міста і губернії стояли особи, що увійшли в історію своєю діяльністю: Й. Де-Рібас, Е. Де-Рішельє, О. Ланжерон, М. Воронцов, П. Коцебу, О. Стrogанов тощо.

Одеська єврейська громада утворювалася вихідцями з міст і містечок Волині й Галичини, українського Поділля та Білорусі [20, с. 65-77]. Кількість єврейського населення Одеси збільшувалася дуже швидко. Лише протягом першої половини ХІХ століття, вона виростає більше, як у 70 разів: з 244 осіб до майже 15 тисяч (1850-ті рр.) і на початок досліджуваного періоду склала

17 % населення міста, а протягом другої половини досягла 34 % у складі населення Одеси (1897 р.) [17, v.15, p. 378; 21, с. 62]. Взагалі, демографічний чинник відігравав надзвичайно важливу роль у модернізаційних процесах, що відбувалися в єврейських громадах Катеринославської і Херсонської губерній у досліджуваній час. За рахунок мігрантів за короткий час кардинально змінилася вікова, професійна, освітня структура єврейського населення міста.

З усієї сукупності мігрантів, можливо, найбільший вплив на розвиток одеської громади спричинили євреї-реформісти — прихильники реформістської течії, т.зв. «прогресивного юдаїзму», вихідці з австрійського, на той час, містечка Броди, а також з Німеччини, перші родини яких почали переселятися в Одесу між 1820 та 1830 роками. Бродські євреї засновували в Одесі нові торговельні фірми та переносили до цього перспективного торговельного центру головні контори («офіси») вже існуючих своїх фірм [22, с. 65, 71-77]. Серед них були, зокрема, вихідці з Бердичева сімейства Рафаловичів, Ефрусі (Ефрусіс), Гуровичів — одні з найбагатших єврейських підприємців того часу.

Бродські євреї майже одразу позначили свою «російськість». Вже у 1826 році ними було засновано т.зв. «російсько-єврейську» школу, яку очолив Бецалель (Базіліус) Штерн. Трьома десятиліттями пізніше, модернізовані нащадки цих австрійсько-німецьких переселенців навіть запросили перекладача (ім став Солломон Манделькern, доволі суперечлива особа в оцінках сучасників) для перекладу проповідей свого ж рабина С. Швабахера з німецької, бо останній не володів російською мовою [23, р. 246]. І це в Одесі, де більшість євреїв ще наприкінці XIX століття вказували німецьку своєю рідною! [24, с. 3].

Влада намагалася за допомогою реформістів обмежити вплив місцевих ортодоксів-традиціоналістів і посилити свій контроль над єврейською громадою міста в цілому. Не дивно, що бродські євреї швидко захопили лідерство в громаді. М. Бен-Амі (Рабінович) вважав, що галицькі євреї виконували певну культуртрегерську функцію (у позитивному сенсі). Будучи найбільш багатими й освіченими, вони «відігравали головну роль у громаді, були керівниками усіх найкращих єврейських громадських установ» [25, с. 66].

Більшу частину міснагедів — ортодоксального крила громади, складала, в основному незаможні євреї. Основна їхня частина походила з колоній Херсонщини і Катеринославщини, невеликих містечок Поділля і Білорусі, де панував традиціоналізм. Ортодоксальність єврейської бідноти базувалася на соціально-економічному ґрунті. Іудаїзм — релігія стара, тому має надзвичайно регламентований культ. Найменші зміни в архітектурі синагоги чи в обрядах, зміна мови проповідей розцінювались як реформізм, «підкоп під основи» і в уяві єврейських низів несли у собі можливість обмеження чи скасування обсягів соціальної допомоги. Утворюючи *клієнтсько-акценторську* частину системи внутрішньогромадської соціальної допомоги, єврейська біднота була життєво зацікавленою у збереженні як громади, так і всіх її інститутів і у незмінному вигляді.

Між тим, лідери громади доволі швидко порозумілися на ґрунті спільних економічних інтересів. Їхній бізнес вже вийшов за межі громади, їхні економічні інтереси вимагали більшої культурної інтеграції до панівного соціуму, їхні ділові і особисті зв'язки простиралися далеко за межі Катеринославщини й Херсонщини. Але заможні євреї міста були пов'язані внутрішньогромадськими обов'язками стосовно турботи про незаможних одноплемінників і складала добротчинницьку, *донорську, патронатну* частину громади. Чимдалі більше, утримання громадських інститутів ставало для них тягарем, вони прагнули реформи й модернізації громади.

Перебування «при владі» допомогло реформістським лідерам громади здійснити важливі кроки, у т.ч. соціально-гуманітарного характеру, що врешті сприяло модернізації громади. Характерно, що акцент при цьому поступово переміщувався на створення установ і закладів з тим чи іншим рівнем секуляризації. Протягом 1860-х років було відкрито лікарню на 120 місць, модернізовану талмуд-тору (з викладанням світських дисциплін), декілька товариств взаємної допомоги, товариства з поширення технічних знань «Труд» (1864), міське відділення Петербурзького Товариства з поширення грамотності серед євреїв (1867) [26, в. IX, р. 377-385; 27].

Модернізаційні прагнення єврейства проявлялися і в посиленні контактів із християнським соціумом. Так, одеські євреї

матеріально допомагали християнській Стурдзівській (за ім'ям засновника, етнічного грека О. Стурдза, з роду Гагаріних-Стурдза) богадільні сердобольних сестер, грецькому братству, а на православний Великдень саме євреї, як це було б не дивно, жертвували більше половини грошей і незліченну кількість яєць, хліба і м'яса греко-православним церквам [26, v.IX, p. 384]. Це був жест міжконфесійної та міжнаціональної згоди і доброї волі, і, хоча реальність виглядала дещо інакше, євреї вміли пам'ятати добрі справи стосовно їхнього народу.

Повагою серед одеських євреїв користувався православний архієпископ Димитрій, який після погрому 1871 року намагався відновити нормальні стосунки між євреями й християнами та рішуче засудив антисеврейське насильство. Коли він помер, поховальну процесію супроводжував «натовп євреїв» і сам рабин Бродської синагоги С. Швабахер. Останній пізніше навіть присвятив архієпископу окрему брошуру панегіричного характеру [28, с. 204].

Свідченням результативної модернізації одеської єврейської громади є виникнення наприкінці 1850-х – 1860-х років й подальший розвиток єврейської преси саме в Одесі. Передусім, це часопис «Рассвет» (1860) та його наступник «Сіон» (1861), «Га-Меліц» («Захисник») (1860) з додатком «Коль Мевассер» («Голос Вісника») (1862), «День» (1869) тощо. Ці видання стали рупором модернізації, трибуною трансформаційно налаштованої частини громади і народили плеяду яскравих єврейських публіцистів, серед яких О. Цедербаум, О. Рабінович, Й. Тарнополь, Л. Леванда, М. Моргуліс та інші.

Єврейство, у міру свого впливу й можливостей, місцями більше чи менше, брало участь у житті тогочасного громадянського суспільства і ставало учасником його організацій. Так, під час російсько-турецької війни 1877-1878 років у Єлисаветграді ініціативою міської думи й за підтримки жителів міста був створений комітет для збирання коштів на виготовлення теплих речей для армії. До складу комітету, з-поміж 18 осіб, увійшли поважні представники єврейської громади: Й. Йоффе, С. Йоффе, Ш. Заславський, Й. Цеткін. Всього ж близько 30 % коштів були зібрані і надані єврейською громадою [29, арк. 24-26]. Тоді ж у місті було створено і громадське «Піклування для нужденних

сімей воїнів», до якого увійшли лідери громади купці Г. Когон та С. Гурфінкель. Четверо представників єврейської громади пізніше були представлені до нагороди за активну участь у діяльності цих організацій [29, арк. 47-49, 66-67, 68-70, 91-92]. Цікаво зазначити, що до цього ж громадського утворення входив І. Тобілевич, на той час, щоправда, ще секретар поліцейського управління [29, арк. 25].

Перші вагомі результати модернізації єврейських громад краю наочно далися взнаки вже у 1870-ті роки. Провідним виявом їх стало завершення трансформаційного руху єврейських громад міст краю від старих, орієнтованих на кагальний зразок соціокультурних моделей, до нових, реформованих, урбаністичних, європейських моделей соціальної організації. Це проявлялося у високому рівні орієнтації середнього і вищого прошарку громад на буржуазну модель соціальної поведінки, зміні соціальної структури громади та секуляризації громадських інститутів. Характерним для цього періоду був також процес переходу влади в громадах від рабинсько-олігархічної верхівки до фінансово-промислових і підприємницьких кіл. Відмовляючись від архаїчного патерналізму, вони ставали фінансовими донорами і духовними провідниками громади, що відрізняло їх від старої верхівки, яка була фінансовими утримувачами і духовними управителями в патерналістичній системі.

Схожою до одеських модернізаційні процеси відбувалися в катеринославській єврейській громаді. Ознаки трансформації, що свідчили про перетворення її на повноцінну модерну національно-культурну одиницю, позначилися синхронно з явищами індустріалізації й прискорення промислового розвитку міста і губернії в цілому. Можливо, першою ластівкою, що пророкувала прихід «модернізаційної весни», стала поява і подальше збільшення кількості єврейських учнів у світських навчальних закладах Катеринославщини: від одного учня гімназії у 1850-ті роки до майже 40 % у 1880-ті. Протягом 1850 – 1870-х рр. світська освіта, приватна чи гімназична, повна чи лише вивчення окремих дисциплін, стають модними й популярними в середовищі заможного катеринославського єврейства. Заснування першої катеринославської талмуд-тори у 1857 році уможливило секулярну освіту також і для незаможних верств громади.

Найбільше зацікавленими в модернізаційних змінах на Катеринославщині, як і в Одесі, були фінансово-підприємницькі кола. Економічні потреби штовхали їх до світської культури і освіченості. З огляду на те, що, наприклад, до 1840-х років взагалі не існувало навіть єврейської світської літератури, як явища, то культура, до якої прагнули катеринославські маскілім могла бути тільки російською і російськомовною. Тому вже на початку 1860-х років лідери катеринославської громади шукали практичних засобів щодо організації вивчення російської мови та прагнули отримати право на участь у виборах міського голови, логічно умотивовуючи це власним внеском у економічний розвиток міста [108, арк. 235]. З числа інтелектуальної верхівки єврейського підприємницького прошарку протягом 1860 – 1870-х років започатковується нова еліта, адепти й провідники русифікації, секуляризації інститутів громади, утворюється новий «синагогальний актив»: А. Тарговицький, Й. Барзовський, Х. Леванда, І.(Е.). Оршанський, М. Майданський, Й. Станіславський, П. Штейн (ці двоє останніх, вірогідно, були найзаможнішими) [30, с. 127/51] та інші, що групувалися навколо Катеринославської Хоральної синагоги.

Заснування за їхньої ініціативи у 1870-1880-х роках товариства допомоги «Маскіл ель даль», братства «Хахнашат орхім», притулку для старих і немічних євреїв означало, що новим лідерам вдалося змінити принципи надання соціальної допомоги, упорядкувати розподіл коштів громади, передусім, коробкового збору і, як результат — обмежити свавілля старої олігархічної верхівки. У 1880-ті роки їм вдалося перетворити талмуд-тору на секуляризоване ремісниче училище, змінити програми навчання в хедерах, наповнивши їх світськими дисциплінами й обмеживши талмудично-релігійні. Це було дуже важливо, оскільки витрати на утримання цих інститутів у 1890-ті роки сягнули 75 тисяч карбованців, з яких 48 тисяч поступало саме від коробкового збору [26, в. IX, р. 591-592].

Свідченням посилення інтеграційних процесів, розширення економічних та інших міжетнічних контактів єврейства, було збільшення прошарку представників т.зв. «вільних професій», насамперед, юристів: присяжних повірених (адвокатів), приватних повірених («довірена особа»), присяжних стряпчих (клопо-

тальників з приватних комерційних справ), нотаріусів. Таких на початку 1880-х років в Катеринославській губернії нараховувалося 46 % (109 осіб) від їхньої загальної кількості, а всього євреїв-представників «вільних професій» (лікарі, у т.ч., дантисти, ветеринари, аптекарі, аптекарські помічники, акушерки, фельдшери, артисти, тощо) по містах губернії в цей же час нараховувалося близько 30 % від загальної кількості [14, арк. 215-24]. Більшість з них були вихідцями з торгово-підприємницького класу. Саме вони склали основу прошарку нової модернізованої єврейської (т.зв. «російсько-єврейської») інтелігенції.

Отже, провідним чинником формування єврейських громад Катеринославщини й Херсонщини був міграційний. Міграція спрямовувалася із північного заходу імперії на південь і південний схід України; із заходу України на причорноморський південь та з Подніпров'я й Наддніпрянщини на схід і південний схід. Ці міграційні процеси були обумовлені економічно та до певного часу підтримувалися урядом. Поява великої кількості євреїв на українському півдні спричинили зміну етнонаціонального балансу, мали наслідком виникнення потужного «єврейського фактору», вплив якого, тією чи іншою мірою, можна виявити в усіх економічних та соціально-культурних процесах краю досліджуваної доби. Унаслідок поєднання певних демографічних, економічних, політичних та культурних чинників характер буття єврейства зазнає модернізаційних змін, а всі ці фактори в сукупності підготували ґрунт для виникнення у 1880-ті рр. модерного єврейського руху за національне визволення.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 193, оп. 3, спр. 123, 139 арк.
2. Державний архів Донецької області, ф. 211, оп. 1, спр. 4, 65 арк.
3. Там само, спр. 5, 76 арк.
4. Там само, спр. 6, 78 арк.
5. Там само, спр. 7, 97 арк.
6. Там само, спр. 9, 23 арк.
7. Там само, спр. 10, 99 арк.
8. Там само, спр. 11, 118 арк.
9. Там само, спр. 19, 69 арк.

10. Там само, спр. 20, 91 арк.
11. Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914-й год. – Луганск : Тип. С. М. Гаммерштейн, 1914. – 31, 295, 323, 58, 17, 12 с.
12. Скальковский А. А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна 1749-1863 г. / А. А. Скальковский. – [Екатеринослав], 1865-1866. – [2], 83 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : Т. XIII : Екатеринославская губерния / Изд. Центр. стат. комитета МВД ; под. ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1903. – [6], XIV, 234 с.
14. Державний архів Одеської області, ф. 5, оп. 1, спр. 1528, 326 арк.
15. Материалы для истории антиеврейских погромов в России : в 2 т. / под ред. и со вступ. ст. Г. Я. Красного-Адмони. – Т.2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.). – Пг.-М. : Гос. изд., 1923. – разд. паг, XXXII, 542, V с.
16. Пасманик Д. С. Экономическое положение русского еврейства / Д. С. Пасманик // Еврейская жизнь. Журнал. – СПб. : Тип. Ц. Крайз, 1904. – Ноябрь. – С. 34-79.
17. Encyclopaedia Judaica. Vols. 1-22 / Fred Skolnik, Editor-in-chief, Michael Berenbaum, Executive editor. 2nd ed. – New York : Macmillan, in association with Keter Publishing House, Jerusalem ; Thomson Gale, 2007. – 22 Vols.
18. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807-1887 / В. Н. Никитин. – СПб. : Тип. «Новости», 1887. – 694 с.
19. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 1432, 345 арк.
20. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России / Ю. И. Гессен / с предисл. и библиогр., сост. В. Ю. Гессеном при уч. В. Е. Кельнера. — М. : Евр. университет; Иерусалим : Гешарим, 1993. — 236 с.
21. Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1850 году / А. А. Скальковский // Записки Императорского русского Географического общества. Кн. 4, 1864 г. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1865. – паг. 2. – С. 51- 231.
22. Гессен Ю. И. Страницы из истории общественного самоуправления евреев в России / Ю. И. Гессен // Книжки Восхода. Журнал учено-литературный и политический. – 1904. – Кн.7 (июль). – С. 50-78 (продолж.).
23. Raisin Jacob S. The Haskalah Movement in Russia / Jacob S. Raisin. – Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1913. — 355 p.

24. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XLVII : г. Одесса / Издание Центрального статистического комитета МВД ; под. ред. Н.А. Тройницкого. — СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1903. — [4], XX, 163 с.
25. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Торе и Сиротском доме (1868-1870) / М. Бен-Ами // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества. — Т. VII. — Пг., 1914. — С. 62-77, 247-262.
26. The Jewish Encyclopedia: A descriptive record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People of the Earliest Times / Isidore Singer, Ph.D, Projector and Managing Editor. — New York and London : Funk & Wagnalls Company; Ktav Publishing House, Inc., [1901 – 1906]. — XII Vols. And a Guide to Contents.
27. ДАОО, ф. 680, оп. 1, спр. 2. 55 арк.
28. Кауфман А. За много лет. Отрывки воспоминаний старого журналиста / А. Кауфман // Еврейская старина. — 1913 — Т. VI. — С. 201-220.
29. Державний архів Херсонської області, ф. 1, оп. 1, спр. 51, 67 арк.
30. Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. Том II. Вып. 2. — СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1870. — 414 с.